

արասցէ. ամէն: Ի թվականութեան յաբեթական տոհմիս Ռճ՝ԹԹին եւ ի թվոջն Փրկչին որ բոտ լատինացւոյ Ռ2Թ. եղաւ յիշատակ սուրբ աւետարանս ի դուռն սուրբ Աստուածածին (Սեբաստիոյ):

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

(Շարունակելի)

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

Կ Ա Մ Ս Ա Ր Ա Կ Ա Ն Ի Գ Ա Ր ՈՒ Ն

(Շարունակելի)

բ) Ներսէս Գ.:

Հայաստանի քաղաքական վիճակը 652 է ետք փոխուած էր: Պարսկական պետութիւնը հիմնովին կը ցնցուէր հարաւաշուռ ժողովրդիկէն եւ արաբական բանակները թ. Ուտունայ առաջնորդութեամբ կը տիրանային Հայաստանի պարսկական բաժնին՝ 654ին: Այնուհետեւ Արարը կը ստանձնէր մրցակցի դերը՝ Բիւզանդիոնի հանդէպ: Հայաստան կ'ենթարկուէր արար ոստիկաններու իրաւասութեան, բայց կը կարգուէին միաժամանակ հայ իշխաններ, սպարապետներ: Արաբական տիրապետութեան տակ առաջին հայ իշխանը կ'ըլար Համադասպ Մամիկոնեան, որ 657—658ին Հայաստան վերագրաւող բիւզանդացիներու ծառայութեան կը նուիրուէր եւ բիւզանդական տիտղոսներով կը հարստանար: Սակայն Արաբացիք դարձեալ կը նուաճեն Հայաստան եւ 662ին Գրիգոր Մամիկոնեան կը նշանակեն իշխան Հայաստանի: Սա խաղաղութեան շրջան մը կը բոլորէ եւ 685ին կը սպաննուի խաղաղներու արշաւանքը զսպելու աշխատած ժամանակ: Յաջորդը՝ Աշոտ Բագրատունի (686) Արաբներու ընտրելին է եւ իշխանութեան կը հասնի անոնց կամով: Սակայն երբ Յուստինոս Բ. 688ին կրկին անգամ կը մտնէ Հայաստան հաշտ աջօք չի նայիր իր թշնամիէն կարգուած իշխանին: Նա զԱշոտ չափազանց զօրաւոր եւ հետեւաբար փնասակար կը գտնէ, եւ որպէս զի իշխանութեան դէպի Արաբացիները

հակող նժարը հակակշռէ՝ կամարական մը կ'անցնէ իշխանութեան գլուխ: Այս առթիւ ահա հայ եւ արտաքին մատենագիրներ կը յիշատակեն՝ *Ներսէս (Գ.) Կամսարական:*

Վերն արդէն այս Ներսէսը ներկայացուցի իրր յաջորդ Ներսէս Բ.ի: Ասոնց աղբյուրի մասին պատմագիրներու մէջ մեծ տարածայնութիւն կը նշմարուի:

Չամչեան, Բ. 373 յը. յենում Յ. Մամիկոնեանի առասպելախառն պատմութեան վրայ եւ անոր կցելով Գր. Արշարունայ եւ Արշարունեաց եպիսկոպոսներու գաւազանագրքի տեղեկութիւնները Ներսէս հի հայրը կը կոչէ Վահան: Սա որդի է Սմբատ Մամիկոնեանի եւ միայն մօր կողմանէ կամարական (Չամչ. Բ. 336—339), կը մասնակցի 630ի (?) կռիւներուն, եւ ապա կը յաջորդէ իր հօր՝ Տարծի տանուտէրութեան մէջ (անդ, 342—343): Այս ամէնը՝ համաձայն է Յովհ. Մամիկոնեանի, որ իրապէս կամարական կը կոչէ զՎահան¹ (էջ 16, 26, 28, 31—36, 44—47), բայց թէ ինչպէս եւ երբ նա ձեռք կը ձգէ նաեւ կամարական հողերը, այդ մասին կը լռէ: Չամչեան լոկ կարծեօք կը խօսի եւ ունէ ապացոյց չունի Վահանի եւ Ներսէս Գ.ի արեւնակցութեան: Չամչեանի կարծիքը անայլալ կ'ընդգրկէ Justi, Iranisches Namenbuch, էջ 224, թիւ 64. “Sohn des Vahram, Bruder (!) der Märtyrerin Susanna († 715!) und des Gagik”. Սամ. Անեցի, 409, Ասող., 129. Չամչ. Բ. 375. Brosset, Deux histor. 34. — Չամչեանի անհիմն տեսութեամբ Վահան հայր էր Ներսէսի եւ նախնիաց տանուտէր կամարականաց: Բայց ասոր հակառակ աչքի կը զարնէ, որ ոչ մէկ տեղ ուր Վահան անունը յիշուած է՝ “Տէր Հիրակայ եւ Արշարունեաց”, յորջորջները կցուած կը գտնենք, ոչ Գրիգորիս Արշարունայ ձեռին (Պատկեր, 1890/91, էջ 143), ոչ Արշարունեաց եպիսկոպոսներու գաւազանագրքին յառաջաբանին մէջ — ասոր հակառակ երբ Ներսէս կը յիշուի, չի մոռցուիր որ նա է “Տէր Հիրակայ եւ Արշարունեաց”: Վահան պարզապէս “Պատրիկ” կը յորջորջուի, ինչ որ սակայն տանուտէրութիւն չ'ենթադրեր: Չեմ կրնար հաւանիլ նաեւ Տէր-Մովսէսեանի, որ կը մերժէ թէ եւ Չամչեանի եւ Էմինի (Ասողիկ, էջ 73, տես

¹ Մեր մատենագրանի թիւ 314 ձեռագիրն ալ թուղթ 238 յիշատակարան մը կը բովանդակէ, ուր կ'ըսուի. “Իշխանութեան Մամիկոնեան Վահանայ, զոր մայրենեօք Կամսարական կոչեն, որ երեսներորդ երրորդ էր ի Մուշեղոս (Տաւեան, Ցուցակ, 749):”

նաեւ Ստ. Մալխասեանց, էջ 354, ծն. 81) հայ-
րութեան վարկածը, բայց վաճան ու Ներսէճ
մի եւ նոյն անձ կը հռչակէ (Սոկր., յոջբ.,
էջ 2Է): Առ այս ուրիշ ապացոյց չունի բացի
Ասողկի եւ Գր. Արշարունեոյ ձօնին մէջ տես-
նուած հակասութենէն: Ասողկի համեմատ Գրի-
գորիս Արշարունեաց քորեպիսկոպոսը իր Մեկ-
նութիւն Արարածոցը կը գրէ խնդրանօք Ներ-
սէճի (Ասողկի, 101), մինչդեռ գրութեան հե-
ղինակը վաճան կը կոչէ իր մեկնասը. «Ձհարկ
բանիս որ պահանջեցեր յինէն փութապէս՝ յա-
ղագս աստուածային ընթերցուածոցն յոյ կյամ-
սարանսնդ Վահան Պատրիկ՝ հատուցի
քեզ յամբագոյն» (Պատկեր, 1890/1, էջ 143):
Պարզապէս անըմբռնելի է, թէ ինչպէս Տէր-
Մկրտչեան հեղինակի վկայութեան դէմ կրնայ
պնդել, որ «Ասողկը ունեցել է հաստատ աղ-
բիւրը» (անդ, 2Է): Նա այսպէս կը տրամաբանէ.
Գրիգոր Զորիփորեցի եւ Գրիգորիս Արշարունեաց
քորեպիսկոպոս մէկ անձն են: Մի եւ նոյն անձը
կը թարգմանէ Սեղբեստրոսի վարքը եւ կը գրէ
Արարածոց Մեկնութիւնը: Առաջինը կատարած
է Ներսէճի խնդրանօք (յոջ. ԾԷ, 2Է. եւ Սեղ-
բեստրոսի վարքին նախընթաց էջը) — ուրեմն
նաեւ Արարածոց Մեկնութիւնը պէտք է կատա-
րած ըլլայ Ներսէճի խնդրանօք — հետեւաբար
վաճան = Ներսէճ: Նմանութենէ առնուած այս
ապացոյցը արդէն տրամաբանօրէն վատոյժ է:
Բաց աստի կը բաւէ յիշեցնել, որ Զորիփորեցի
եւ Արշարունեաց քորեպիսկոպոսը մէկ անձ չեն,
եւ թէ Սեղբեստրոսի վարուց Ներսէճը կամսա-
րական ու Տէր Շիրակայ եւ Արշարունեաց չէ
(Խալաթեանց, անդ. 5—8, իմ յօդուածս՝
ՀԱ. 1924, թիւ 1—2¹): վաճանի եւ Ներ-
սէճի նոյնութեան դէմ ունինք ուրիշ իրողու-
թիւն մը: Թալինի արձանագրութեան համեմատ
Ներսէճ ունէր որդի մը՝ Հրահատ անուն, իսկ
վաճան՝ ըստ Արշարունեաց եպիսկոպոսներու
Գաւաղանագրքին ուստր եւ գուստր Գաղիկ եւ
Շուշան: Շուշան կը մարտիրոսանայ 700ին, երբ
Գաղիկ վարդապետներտի եկեղեցւոյն նաւակա-
տիքը կը կատարէր — ուրեմն երկուքն ալ առ
նուազն 20—25 տարեկան են եւ 688—690,
երբ Թալինի արձանագրութիւնը կը փորուէր,
արդէն ծնած: Եթէ վաճան ու Ներսէճ մէկ անձ
ըլլային, Հրահատի հետ անպատճառ կը յի-
շուէին նաեւ միւս երկուքը:

¹ Հաւանօրէն Սեղբեստրոսի վարուց Ներսէճն է,
զոր կը յիշէ Յովհ. Վթ. իբր «Իշխան վրաց»:

Կը մնայ երրորդ ենթադրութիւն մը, զոր
բերանացի արտայայտած է Ալինեան՝ այն է եղ-
բարութեան վարկածը (Սորիփորիսի, Ա. էջ 52,
ծն. 5): Գրական ապացոյցներ կը պահսին թէ
ընդդէմ եւ թէ ի կողմ: Սակայն վարկածս սա
առաւելութիւնը ունի, որ պատմական ունէ հա-
կասութիւն չի պարունակեր եւ եղած դժուա-
րութիւններն առանց պատկապատ մեկնութիւն-
ներու կը հարթէ:

Գառնանք այժմ Ներսէճի: Հայ մա-
տենագիրներն անոր կեանքէն շատ քիչ բան կը
հաղորդեն: Ասողկ Բ. Բ. պահած է ամէնէն ըն-
դարձակ տեղեկութիւնը. «Ի գալ չորրորդ ամին՝
Յուստինիանոս ինքն խաղացեալ զօրու ծանու-
եկն ի կողմն մի Հայոց, ի լեառն որ կոչէ Արար-
տակ, եւ յերիս բաժանեալ զօրս իւր՝ առաքէ
ի Հայս, ի Վիրս եւ յԱղուանս, եւ կոչեալ առ
ինքն զամենայն իշխանս աշխարհացս այսոցիկ, եւ
ոչ ի կամաց այլ ի հարկէ գնացեալ առ նա:
Իսկ նորա զմանս յիշխանացն ընդ իւր առեալ,
եւ զմանց զորդիսն պատանդս խնդրեալ, ընդ որս
եւ զկաթողիկոսն Հայոց զՎաճակ հանգել ձ
եպիսկոպոսօք արգելեալ առ ինքն, եւ զմանս
յիշխանացն արքունատուր պատարագօք պա-
տուեալ՝ կացոյց իշխանս աշխարհացն՝ զՆերսէճ
Շիրակայ տէր, կոմս կապոյտիրայ Հայոց իշխան...
Եւ Ներսէճ եկաց իշխան Հայոց ամս դ, Սա-
մուէլ Անեցի, Վիր. Գանձակեցի երեք տարի կու-
տան Ներսէճի մեծագոյն իրաւամբ: Նաեւ Nar-
ratio de rebus Armenorum կը ճանչնայ Օ Ներ-
սեչչի Կաթարախան էրդ Կ՝ (ամս երիս) յաջորդ
Աշոտ Բագրատունեոյ (685—688) եւ նախորդ
Սմբատ Բագրատունեոյ (692—710/1, † 726),
եւ որովհետեւ Թէոփանոսի համեմատ Յուստի-
նոսի երկրորդ գալուստն ի Հայս՝ կը պատահի
6179 = 687ին՝ Ներսէճի իշխանապետութիւնը
տարածուած է 688—691/2 (Marquart, Streif-
züge, 443, 514):

Թէ որքան ժամանակէ ի վեր Ներսէճ Տա-
նուտէր էր երբ իշխան կարգուեցաւ, չգիտենք,
բայց բաւական արժանիք վաստկած եւ կարու-
ղութիւն ցուցուցած ըլլալու էր նաեւ անհատա-
պէս, թէեւ իր տոհմն արդէն ազդեցիկ յանձնա-
րարութիւն էր իրեն համար կայսեր առջեւ՝ որ
արարական ազդեցութիւնը հակազդուել կը դի-
տէր: 687ին Ներսէճ թէեւ արարական իշխա-
նութեան տակ էր, բայց յունական՝ կոմս տիտ-
ղոսը կը կրէր (Ասողկի, անդ): Ասոր ալ սկզբնա-
ւորութիւնը Ներսէճի նկատմամբ կ'անդիտա-
նանք, բայց ծանօթ է, որ բիւզանդական կայսր-

ները նոյն իսկ արարական բաժնի վրայ գտնուող բայց Բիւզանդիոնի հաւատարիմ մնացող Հայ Մեծամեծներու բիւզանդական տիտղոսներ կու տային, անոնց հաւատարմութիւնը վարձատրելու եւ ամրապնդելու եւ իրենց անուանական գերիշխանութիւնը ցուցնելու համար: Հայ նախարներն կը ստանային կոմս, պատրիկ, կուրպապաղատ տիտղոսները (Laurent, L'Arm. entre Byz. et l'Islam, 186): Յուստինոս տիտղոսներ կը շոյէ իր պաշտպանեալին. «պատրիկ, ապհիւպատ, կուրպապաղատ» կ'ըլլան Աշոտի հակադրուած պամարական Ներսեհի պատուանունները: Ներսեհ առաջին պամարականն էր, որ այս տիտղոսները եւ իշխան Հայոց անունը՝ կը միացնէր՝ Տէր Հերակայ եւ Արշարունեաց, սովորական յորջորջանքին: Նա իններորդն է Հայ իշխաններու շարքին մէջ (Laurent, անդ, 79, 97, 186, 203, 334, թիւ 9):

Իր եռամսայ իշխանութեան մասին մանրամասնութիւններ չունինք: Աւելի խաղաղասէր քան պատերազմիկ բնութեան տէր եղած կը թուի: Գրականութեան եւ արուեստից զարկ կու տար թարգմանութիւններ յանձնելով եւ եկեղեցիներ կառուցանելով: Իր բարոյական աջակցութեամբ եւ իր հրամանով գլուխ կ'իյնէր Սուրբատի եկեղեցական Պատմութեան թարգմանութիւնը, որուն կատարողը Մեծ պամարականն էր անունը կ'անմահացնէ. «Ով Տէր Ներսեհ պամարական, ապհիւպատ Պատրիկ, որ եկեղեցեաց ես շինող, միշտ զխաղաղութիւն կալցիս ի քրիստոսէ» (տես նաեւ Տաշեան, Յուցակ, էջ 926—927):

Ներսեհի շինած եկեղեցիներէն է հաւանորէն թալինի Մեծ Եկեղեցին կամ Կաթողիկէն (Տէր-Մկրտչեան, անդ, ղբ—ղգ), որուն ճարտարապետութիւնը մանր կը քննէ Ստրէլիգովսկի Ա, 167—173: Գեղարարութեամբ կը պակսի շինութեան արձանագրութիւն մը: Ներսեհ ապհիւպատ Պատրիկն է առանց ոեւէ կասկածի թալինի փոքր եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածինը շինողը: Գր. Յովսէփեանի եւ Որբելի (Хр. Вост. 1915, 300—306) կարծիքով՝ եկեղեցիս կառուցուած է 630 ին, մինչ Շահխաթունեան, Բ, 50, Մեսրոպ Վրդ., Աղգ., Հանդ. Ժ. 16 (1907), 191—192, Ստրէլիգովսկի, Ա, 50, միակ հնարաւոր եւ ուղիղ տեսութիւնը կը պաշտպանեն, զայն իբր 690 ին դնելով: Հինութեան արձանագրութիւնը, որ պամարականաց 688էն ստացած տիտղոսները կը պարունակէ, ոեւէ վէճ ու տարակոյս վճռականորէն կը լուծէ:

+ ԵՍ ՆԵՐՍԵՀ ԱՊՈԸԻԻԳԱՏ ՊԱՏՐԻԿ ՀԻՐԱԿԱՏ ԵՒ ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՏ ՏԵՐ ՀԻ | ՆԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲ[Ո]Յ ԱԾԱԾՆԻՆ Ի ԲԱՐԵԽԱՍՈՒ | ԹԻՒՆ ԻՆՉ ԵՒ ՀՈՒՀԱՆԱՏ ԱՄՈՒՄՈՅ ԻՄՈՅ ԵՒ | ՀՐԱՀԱՏԱՏ ՈՐԴԻՈՅ ՄԵՐՈՅ +

Տես՝ Ալիշան, Այր. 138, Շահխաթունեանց, Բ, 50. Կոստանեանց, 2. Գր. Յովսէփեան, անդ, Ճշգրտագոյն ընթերցումը՝ Орбели, Христ. Вост. III, 1915, 301. Ստրէլիգովսկի, Ա, 50, իսկ ճարտարապետութիւնը՝ էջ 161—163:

Ըստ արձանագրութեան եկեղեցին շինողը եղած է ապհիւպատ Պատրիկ՝ ուրեմն Ներսեհ Գ. 688—691: Հոս կը տեղեկանանք նաեւ, որ Ներսեհ Գ. ունէր որդի մը՝ Հրաչատ, եւ թէ ամուսինը կը կոչուէր Հուշան: Մինչ Ներսեհ դարուն պատմագրին՝ Ղեւոնդի մօտ տեղ չէ դրած, իր ամուսինն՝ Հուշանի անունը լուծութեան չէ մատնուած բարեգործութեան մը շնորհիւ:

Ներսեհի իշխանութիւնը շատ կարճատեւ էր: 691/2 ին Սմբատ՝ որդի Աշոտի «որ արդէն զօրավար ու սպարապետ էր» Հայոց երկիրը կը հանէ Յունաց իշխանութենէն ի նպաստ Արաբաց, որոնք կը վարձատրեն կարգելով զինքը Հայոց իշխան: Արիւնհեղութեան եւ աւերի շրջան մը կը սկսի վերստին: Խաղաղներու ասպատակը (693), Արարներու գերիւմնները կը գրգռեն Սմբատի հայրենասիրութիւնը Արաբաց դէմ. սաստիկ ջարդ մը կու տայ անոնց Վարդանակերտի մերձ 698/700 ին եւ կ'անցնի Յունաց կողմ: Ղեւոնդ, էջ 25, կը պատմէ. Արարներէն «նուազունք ի փախուստ դարձեալ իբրեւ արք Ծ՝ ապաւինէին առ տիկինն Շուշան: Զորոց զինի հետամուտ եղեալ Սմբատ որդի Աշոտի զօրքն իւրովք՝ կամէր արկանել զփախստեայսն ի սուր սուսերի: Որում ընդ առաջ ելեալ տիկինն Հուշան՝ բազում աղերսանօք եւ դաշամբք թափէր զնոսա մերկս եւ բոկս եւ հետեակս եւ վիրաւորս, զորոց առեալ պատէր զվէրս եւ ողջացուցանէր եւ զգեցուցանէր հանգերձիւք: Տայր եւ գրաստս յիւրոց երամակաց եւ առաքէր առ իշխանն Իսմայէլի Արղլմիլէք՝ վասն որոյ եւ ի նմանէ բազում շնորհակալութիւն ընկալեալ, եւ մեծամեծ պատիւս առաքէր նմա»:

Այս մեծանձն գործը սակայն արարական վտանգը կասեցնելու անկարող էր: «Ոգբայ ոմն զօրապետ մեծ հանգերձ զօրօք բազմօք շրջէր ընդ կողմամբք վանանդ» (Յ. Կաթ. 54): Թշնամի

բանակի մը այս մերձադուրութիւնը սպառնալիք էր Շիրակայ եւ Արշարունեաց, եւ Կամսարականք չէին կրնար անտարբեր մնալ: Կամսարականներու պետը միացած Վանանդացոց՝ պարտութիւն մը կը պատրաստէ թշնամիներուն՝ իբր 701/2ին. «Անդ ապա հասեալ ի վերայ Կամսարականն հանգերձ աղատօքն Վանանդայ, կոտորեցին սպառնալու զօրս նորա եւ ինքն (Ոգբայ) փախտեալ անցեալ գնայր առ ամիրապետն իւր» (Յովհ. Կաթ. 54), Ասողիկ աւելի կտրուկ է. «Օհրայ զօրագլուխ Տաճկաց վանի ի Կամսարականացն եւ գնայ գոյժ տալ ամիրապետն» (Ասողիկ, 101): Պատմիչները կը գոհանան պարզապէս յիշելով որ Կամսարականներու արգիւնք էր այն յաղթութիւնը. եւ երբ Յովհ. Կաթողիկոս «Կամսարականն» ձեւը կը գործածէ, ինքնաբերաբար կը մտածենք նշանաւոր եւ հանրածանօթ Կամսարականի մը վրայ, եւ արդէն սովորաբար Ներսէս Գ. կը համարուի Ոգբայի դէմ ճակատողը (Չամչեան, Բ, 378. Laurent, 372):

Որքան ժամանակ Ներսէս Կ'ապրի իբր Տէր Շիրակայ եւ Արշարունեաց՝ 691/2ին Սմբատի տեղի տալէ վերջ: 695/6ին տակաւին ողջ էր, ինչպէս կը հետեւի Սոկրատի թարգմանչին խօսքէն (Տէր-Մկրտչեան, 2Գ, 689): Տէր-Մկրտչեանի համեմատ նա «մինչեւ 694 թիւը Հայաստանի կառավարութեան մեծահոգ գործերը վարելով ծերունի հասակում առանձնանում է ի վնաս Ս. Աստուածածնի որ ի վաղարշակերտ յերկրին Բագրեւանդայ», Վերջին խօսքերը Չամչեանէ առնուած են (Բ. 373), որ սակայն զանոնք Վահանի նկատմամբ գրած է: Տէր-Մկրտչեան համաձայն իր տեսութեան (Վահան = Ներսէս) զանոնք Ներսէսի կը մերձեցնէ: Տեսնոնք որ իրաւունք չունի: Ներսէսի մահը կամ գործէ քաշուիլը պատահած է հաւանորէն 701/2է վերջ:

Չեմ կարող ըսել թէ սոյն Ներսէսին հետ ոեւէ աղերս եւ թէ պատմական ինչ հիմ ունի խորհնացւոյ Աշխարհագրութեան (Սուքրեան, 1881, 18) սա խօսքը. Պոնտիկայի իշխանացաւ իմաստունն Ներսէս Կամսարական Պատրիկն Շիրակայ եւ Արշարունեաց Տէրն (Տէր-Մկրտչեան, Դ. Ալիշան, Շիր. 5):

Քանի մը խօսք եւս Վահանի մասին. Է.— Ը. Գարուն Վահան Կամսարականի մը գոյութեան միակ վաւերական վկայ կը նկատեմ Գրիգորիս՝ Արշարունեաց քորեպիսկոպոսը՝ եւ Արշարունեաց եպիսկոպոսներու Գաւազանագիրքը՝ Ասոնց Վա-

հանը ըստ իս ոեւէ աղերս չունի Յ. Մամիկոնեանի Վահանին հետ:

Գրիգորիս Արշարունի, ինչպէս յաճախ յիշուեցաւ, իր Մեկնութիւն Արարածոցը կը յօրինէ Վահան Կամսարական Պատրիկի խնդրանք ու իր յառաջարկին մէջ. ի վեր կը հանէ այս իրեն համար պատուաբեր պարագան եւ գովասանական խօսքեր կ'ողջէ անոր. «Չհարկ բանիս զոր պահանջեցեր յինէն փութապէս յաղագս աստուածային ընթերցուածոցն, ո՛վ Կամսարականդ Վահան Պատրիկ, հատուցի քեզ յամրագոյն», Վահան է այր «մեծ եւ ողջախոհ մտօք, պսակեալ ծերութեամբ եւ իմաստութեամբ իբր թագաւոր Ստուծոյ ի ժամանակիս ի միջի մերում» (Պատկեր, 1890/1, 143): Այս խօսքերն եթէ ծայրայեղ երախտագիտութեան մը թելադրանք չեն, այլ լուրջ իրականութեան հաւատարիմ արտայայտութիւնը, այն ատեն հարկ է ընդունիլ, որ Վահան քաղաքական փայլուն ասպարէզ մը ունեցած է: Գրիգորիսի այս խօսքերը կարգացած ժամանակս վայրկեան մը կը տատամսիմ, թէ արդեօք այդ «իբր թագաւոր» փառաբանուողը՝ «Հայոց իշխան» Ներսէսը չէ: Սակայն Ներսէսի եւ Վահանի միութեան դէմ խօսող պատճառներն այնքան ուժեղ կը գտնեմ, որ ի վերջոյ կը միտիմ ճարտասանական չափազանցութիւն տեսնել Գրիգորիսի գովքին մէջ:

Վահանի կը հանդիպինք նաեւ Արշարունեաց եպիսկոպոսներու Գաւազանագիրքին մէջ. 706ին «Եհաս լուր աւետեաց թէ Շուշան Կամսարական դուստր Վահանայ պատրիկի զխոստովանող անուն ժառանգեաց ժասն Գրիստոսի Աստուծոյ չարչարեալ ի խառան Միջագետաց» (Տաշեան, Յուլիոս, 656): Այդ կը պատահէր 705/6ի աւերածներէն եւ ջարդերէն ետք, երբ Արաբացիք Ղուշան իրենց հետ գերի կը տանէին (Չամչեան, Բ, 382. Ալիշան, Շիր. 5): Չամչեան կ'աւելցնէ. «էր յայնժամ եղբայր սրբուհւոյն Գագիկ՝ ի վարդանակերտ եւ շինէր անդ զեկեղեցի, եւ ի կատարել զնաւակատիսն՝ Եհաս առ նա լուր նահատակութեան քեռ իւրոյ Ղուշանայ, ընդ որ ուրախ լիալ նորա՝ կատարեաց անդէն եւ զտօն յիշատակի քեռն: Այս աւանդի ի պատմութիւնս եպիսկոպոսացն Արշարունեաց, այս ինքն Կամսարականաց, եւ ի ճառքնտիրս եւ կանոնագիրս ի գլ. 1Թ. ի վերջն»: Գաւազանագիրքն իրապէս կ'ըսէ. 704ին «արար զնաւակատիս եկեղեցւոյն վարդանակերտի Գագիկ Կամսարական» (Տաշեան, անդ): Բայց թէ Գագիկ եղբայր էր Ղուշանայ եւ որդի Վահանայ այդ

մասին բացայայտ վկայութիւն չեմ գտներ առ-
ջեւս եղած աղբիւրներուն մէջ: Արդեօք Չամ-
չեանի խօսքը մակարեւրութիւն է լոկ: Ինչ որ ալ
ըլլայ ոեւէ դժուարութիւն չի պարունակեր,
ուստի Չամչեանի կարծեաց համեմատ պատճա-
ռաբանեցի Վահանի եւ Ներսէճի աղբիւր վերը
քննած ժամանակս:

Գագիկի նկատմամբ անդրադոյն տեղեկու-
թիւններ կը պակսին: Իսկ Վահանի մասին Չամ-
չեան, Բ, 373, կը գրէ. «Վահան կամարական,
որ կոչուի Պատրիկ Մեծ, տեսեալ զտառապանս
ազգին եւ զվրդովումն աշխարհին՝ եթող զամե-
նայն եւ առանձնացաւ ինքն ի վանս Ս. Աստուա-
ծածնի, որ ի Վաղարշակերտ յերկրին Բագրե-
ւանդայ, եւ անդ կեայր խարաղնաղգեցութեամբ,
պահօք եւ տքնութեամբ իրրեւ զմի ի խտա-
կեաց ճգնաւորաց, եւ զի էր ընթերցասէր յոյժ
եւ տեղեակ գրոց, հանապազ դեգերէր ի կար-
դացմունս սուրբ կտակարանաց եւ բանից Սրբոց
Հարց, եւ քաղցրանայր ի նոսին...», էջ 375.
Գր. Արշարունույ Մեկնութիւնը «Ընթերցեալ
Վահանայ... ուրախ եղեւ յոյժ, եւ ինքն յետ
սակաւու վախճանեալ հանգեաւ ի Քրիստոս»: Այս
խաղաղ մահը ի դէպ չի գտներ Ալիշան
(Շիր. 5), «նա մանաւանդ յիշէ ոմն պատմիչ
(Թէեւ ոչ յանուանէ), թէ յամի 705 'զՀի-
րակայ Տէրն դարուն յԱսորիս', թերեւս նոյն ինքն
Վահան կամարականն էր, հանգերձ խոստովա-
նող դստերն Շուշանա»: Եթէ պատմական է
այս դէպքը, զարմանալի չէ՞ Գաւազանագրին
լուծութիւնը, երբ կրնար ու պէտք էր յիշել Շու-
շանայ հետ միասին նաեւ հօրը գերութիւնը:
Բաց աստի անանուն պատմիչը՝ «Շիրակայ Տէրն»
գերուած կ'ըսէ, իսկ Վահան Տէր չէր Շիրակայ:
Աւելի կարելի էր Ներսէճի կամ Հրահատի վրայ
մտածել, եթէ անանուն պատմիչը արժանահա-
ւատ ըլլար եւ ժամանակը յարմարէր: Իսկ այս
մասին դատաստան կտրելու ի վիճակի չեմ, որով-
հետեւ Ալիշանի Պատմիչը չեմ ճանչնար:

Ի. դարը կամարականներու փառքին եւ
ոյժին դադարեցեալ կը նշանակէ: Անոնք
մագլցեցին դէպի վեր առանց մասնաւոր ձգտում.
ներու եւ նուաճողական նպատակներու, այլ պար-
զապէս արտաքին հանգամանքներու նպաստաւոր
ազդեցութեամբ եւ բիւզանդական կայսրներու
դիտումնաւոր բարեացակամութեամբ: Տարակոյս
չկայ, որ Ի. դարու կամարականները ցուցու-
ցած են անհատական արժանիք եւ արգիւնք,
բայց՝ ուղղուած իրենց հոգեւորն զարգացման եւ

իրենց ժողովրդեան բարօրութեան: Հայաստանի
վարչութիւնը կամ իշխանապետութիւնը գրաւե-
լու ձգտող մեծագոյն նախարարութիւններ կային,
որոնց հետ մրցելու եւ որոնց դէմ նախանձա-
խնդրական շարժում սկսելու ատակ չէին կամ-
սարականները, իրենց համեմատական տկարու-
թեամբ, եւ աւելի ճիշդ՝ չէին ուզեր այդպիսի
ազգաւեր մրցակցութիւն մը սկսիլ՝ իրենց տոհ-
մային աւանդական ազգասիրութեան եւ իրապէս
ասպետական ոգւոյն զօրութեամբ: Անոնք հա-
մես ու հայրախնամ Տանուտէրերն են Շիրա-
կայ եւ Արշարունեաց, եւ կը մնան նոյն իսկ այն
ատեն, երբ կայսերական հզօր տրամադրու-
թեամբ՝ խռովայոյզ, քայքայած ու պառակտած
երկրին գլուխ ըլլալու հրաւէր կը ստանան:
Հարկաւ՝ կայսերական այն կարգադրութեան մէջ
լոկ կամարական արժանիքի նկատում տեսնելու
չենք: Այո, կամարական տոհմը դարերէ ի վեր
անխախտ վստահութիւն եւ հաւատարմութիւն
ցոյց տուած էր հանդէպ կայսեր. բայց այդ հա-
ւատարմութիւնը կրնար վարձատրուիլ սոսկ
տիտղոսներով, որոնք տիտղոսաւորին ոյժի եւ
իրաւունքներու իրական ընդլայնում չէին շնոր-
հեր: Եթէ Յուստինոս Բ. աւելի յառաջ կ'եր-
թայ եւ կամարականի մը կը յանձնէ ամբողջ
Հայաստանի իշխանութիւնը, նա հարուածել եւ
խոնարհեցնել կը դիտէ ուրիշ տոհմ մը, որուն
քաղաքականութիւնը չէր խորշած թիկունք
դարձնելու իրեն եւ ապաւինելու Արաբացւոց:
Այդ տոհմն էր Բագրատունեաց տոհմը, որուն
մէկ ներկայացուցիչը՝ Աշոտ Արաբացւոց շնորհիւ
իշխան եղած էր: Կայսեր ընտրութիւնը պատուա-
բեր էր կամարականաց, բայց անշուշտ կայսրը
մտքէն չէր անցներ. որ անով՝ առանց ուզելու
կամարականաց կործանման հիմ կը դնէր: Կամ-
սարականք ակամայ կը մղուէին ասպարէզ մը, ուր
նախանձ ու տոհմային իրարաջնջում կը տիրէր:

Ի. դարուն Բագրատունիները յայտնապէս
կը նկրտէին Հայաստանի ղեկը գրաւել՝ վտան-
գելով եւ նոյն իսկ կորստեան մատնելով այն
տոհմերը, որոնք Ե. դարէ ի վեր հայ բախտին
իմաստուն եւ քաջ ղեկավարներն եղած էին:
Բագրատունիներն իրենց դիտաւորութիւնը չէին
կրնար իրագործել առանց Մամիկոնեանները
տկարացնելու, ջլատելու, մահացնելու: Անոնց
ատելութիւնն ու թշնամութիւնը Մամիկոնեանց
դէմ՝ պարզ է եւ հետեւութիւն Մամիկոնեանց
դիրքին: Կամարականները, թէեւ աջակից Մա-
միկոնեանց, խնամի եւ գաղափարակից՝ ազգային
հարցերու մէջ, բայց երկրորդական եւ հետեւող

դեր խաղացած էին եւ երբեք՝ առաջնակարգ, գոհ էին իրենց հողերով, եւ անձնատուր անոնց բարգաւաճման: Այս պատճառաւ Բագրատունեաց ուղղակի թշնամական հակառակութեան չէին բախած, այլ առ առաւել իրր Մամիկոնեանց մտերիմ տոհմ՝ կասկած ու զգուշութիւն կը ներշնչէին: Բայց ահա յանկարծ փոփոխութիւն տեղի կ'ունենայ Կամսարականաց դիրքին մէջ, եւ այն՝ ընդդէմ Բագրատունեաց: Աշոտ կ'անտեսուի եւ Ներսէս կ'ընտրուի: Ասով Կամսարականք կը դառնային առարկայ նախանձի եւ զոհ բագրատունեան տոհմաջինջ իշխանատենչ քաղաքականութեան: Սմբատ Բագրատունի՝ Ներսէսի յաջորդն արդէն ձեռք կ'առնու Մամիկոնեաններն ու Կամսարականները տկարացնելու ծրագիրը (Laurent, 204): Անկարելի է այդ ծրագրին իրագործումը քայլ առ քայլ հետապնդել: Սմբատ հիմ կը դնէր քաղաքականութեան մը, որ հօրենական հողային ժառանգութեան հետ միասին կը փոխանցուէր յորդուոց յորդի, եւ մեզի ծանօթ է՝ յամառ խուլ կռուին միայն վերջնական արդիւնքը: Ը. դարու վերջը Կամսարականք Հայաստանէ կը ստիպուին հեռանալ:

Հ. Ս. ԿՈՒՅԱՆ

ԱՆՅԱՅՏԱԿԱՆ ԿԱՐԵՐԱՆԵՐԻ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

ԺԶ. ՈՒ ԺԷ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ա.

Հայ հանրային հոսանքների ու աշխարհայեացքների պատմութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի աղանդների ուսումնասիրութիւնը:

Միջին դարերում ինչպէս ամէն տեղ, այնպէս եւ Հայաստանում եկեղեցին լինելով տիրող դասակարգի կազմակերպութիւններից մէկը՝ ենթարկւում էր այն բոլոր գաղափարական յարձակումներին, որոնք ուղղւում էին իշխող կարգերի դէմ: Ուրիշ երկիրների նման մեր աշխարհում էլ այս բողոքներն ստանում էին կրօնա-

կան-աղանդաւորական կերպարանք: Հանրային ընդդիմադիր հոսանքը Հայաստանում ու հայ միջավայրում էլ հրապարակ էր գալիս հերձուածի դրօշով: Միջնադարեան ամբողջ հազարամեակի ընթացքում այս հանրային ընդդիմադիր կուսակցութիւնը իւր աջակողմեան ու ձախակողմեան թեւերով փութորկել է հայ իրականութիւնը բոլորօրիտոն, մծղնէ, պօղիկեան, թոնդրակեցի, արեւորդի ու այլ անուններով՝ մերթ արտայայտուելով իրրեւ յարատեւ ու լայն զանգուածային հոսանք եւ երբեմն էլ առկայծելով իրրեւ անձուկ ու վաղանցուկ, բայց այնուամենայնիւ նշանակալից միջադէպ:

Մի ժամանակ մեղանում հեղինակները հայ աղանդների մասին խօսելիս իրենց ասելիքը վերջացնում էին Լաստիվերացու, Նարեկացու, Մագիստրոսի դարաշրջանի թոնդրակեցիներով, որոնք այսպիսով ներկայանում էին հայ աղանդաւորական շարժման վերջին օղակ: Քչերն էին յիշում այնպիսի մի երեւոյթի մասին, որպիսին էր Գաւիթ Ծարեցու կամ, աւելի ճիշտը, Գառնեցու ելոյթը հայոց ՈՂԹ (= 1250) թուականին: Տիրող կարծիքն ընդհանրապէս այն էր, որ միջնադարի աւարտի հետ աղանդաւորական հուրն էլ մարում է հայ ժողովրդի ծոցում:

Այս դրութիւնը տեսւում է մինչեւ 1880 թուականը, երբ հետախոյզ Ալեքսանդր Երիցեանը յայտնագործում է¹, թէ նոր դարի հարիւրամեակներում, յատկապէս ԺԸ. ու ԺԹ. դարերում գոյութիւն է ունեցել մի աղանդաւորական շարժում: որ Տաճկահայաստանից անցել է Ռուսահայաստան, բաւական ժամանակ յարատեւել է Շիրակում՝ վերջ ի վերջոյ յարելով ու ձուլուելով բողոքականութեան հետ: Գրականութեան մէջ այս հերձուածը յայտնի է «նոր թոնդրակեցիք» անունով, որոնց պատմութեան ամենահին թուականը 1782ն է, երբ գրուել է այս աղանդի գաւառները պարունակող աշխատութիւնը, որ կրում է «Բանալի ճշմարտութեան» անունը:

Երիցեանի յայտնագործութիւնը, որ հայ աղանդների պատմութիւնը հարստացնում էր նոր օղակով, ուսումնասիրողների առաջ դնում էր մի կարեւոր հարցմունք, որին պէտք էր պատասխանել: Եթէ հայ աղանդաւորական շարժումը, որ կարծում էին, թէ դադարել է թոնդրակեցիների՝ պատմաբեմից չքանալով կամ առաւել զգաւթ Ծարեցու միջադէպով, կրկին

¹ «Փորձ», Հանդէս, Թիֆլիս 1880: